

ГРАММАТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА ТОПОНИМОВ
(ИССЛЕДОВАНИЕ ОСНОВАНО НА ТОПОНИМАХ ТАШКЕНТА)

GRAMMATICAL STRUCTURE OF TOPONYMS
(THE STUDY IS BASED ON TOPONYMS OF TASHKENT)

Зоитова Шохиста Асқаровна

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети

Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси ўқитувчиси

+998903287136

zoitova_sh@mail.ru

Аннотация: *Мақолада жой номларини лингвистик аспектда ўрганишнинг ўзига хос хусусиятлари ва уларни таснифи, специфик томонларини аниқлаш, ҳамда жой номларини лингвистик аспектда ўрганиш энг мураккаб усуллардан бири эканлиги ҳақида сўз юритилади.*

Калит сўзлар: *топонимия, лексика, семантика, тасниф, туб сўз, ясама сўз.*

Аннотация: *В статье говорится об особенностях изучения топонимов в лингвистическом аспекте и их классификации, определяются их особенности, а также о том, что изучение топонимов в лингвистическом аспекте является одним из наиболее сложных методов.*

Ключевые слова: *топонимия, лексика, семантика, классификация, производное слово, непроизводное слово.*

Annotation: *The article talks about the features of the study of toponyms in the linguistic aspect and their classification, their features are determined, and also the study of toponyms in the linguistic aspect is one of the most complex methods.*

Keywords: *toponymy, vocabulary, semantics, classification, derived word, non-derived word.*

Топонимларни ўрганиш орқали бирор ҳудуднинг ўтмишидаги табиий шароити, сиёсий ҳолати, этник жараёнлари, иқтисодий мавқеи, халқаро алоқалари, аҳолининг ижтимоий ва маданий ҳаёти кабилар ҳақида маълумот олиш мумкин.

Номларни лингвистик аспектда ўрганишнинг ўзига хос хусусиятлари борки, уларни таснифлаш, специфик томонларини аниқлаш ҳар бир тил учун катта аҳамиятга эга. Жой номларини ифодаловчи сўзларни аниқлаш тил луғат таркибидаги оддий сўзларни аниқлашга нисбатан бирмунча қийин. Жой номларини ифодаловчи сўзлар нутқда бир оз чегараланган ҳолда қўлланилади, маълум ҳудуд кишилари

муносабастидагина учрайди. Жой номларини лингвистик аспектда ўрганиш энг мураккаб усуллардан бири бўлиб, бунда тилнинг морфологик, синтактик, орфографик, орфоэпик ва лексик-семантик хусусиятларига алоҳида диққат қилинади[1, 29].

Жой номларини морфологик жиҳатдан анализ қилганда асосан уларнинг структурасига аҳамият берилади. Морфологик структура деганда сўзнинг ясалиши ва қурилиши тушунилади. Ҳар қандай сўз ўзакнинг маълум шакл, структурасига эга бўлади. Структура структурал элементлардан – товуш, товушлар бирикмаси, ўзак-негиз ва бошқалардан ташкил топади. Сўзлардаги структурал элемент ўзакнинг туб ва ясама, содда ва қўшма эканлиги билан ҳам характерланади.

Топонимик ва гидрономик номлар ҳар доим тил меъёрлари негизда ҳосил бўлган. Топонимларни ҳосил қилиш учун турмуш тарзида сингиб, яъни расмийлашиб кетган сўзлардан, тилнинг мослашган меъёрларидан, сўз ҳосил қилувчи моделлардан, қўшма сўзлардан, сўз бирикмаларидан ва ҳатто гаплардан фойдаланилади[2].

Ўзбек топонимияси ҳам географик келиб чиқишига мослашган ҳолда сўз ҳосил қилувчи моделлардан, мураккаб сўзлардан, сўз бирикмалардан ташкил топган. ”Географик номларнинг тузилишидан келиб чиққан ҳолда шуни тушунишимиз мумкинки, - деб ёзади А.В.Суперанский. - ўзбек топонимикасининг грамматик тузилиши умумий тилшуносликнинг сўз тузилиши принципларига асосан ҳосил бўлган. Тошкент микротопонимларининг тузилишида тилнинг грамматик хусусиятларда ўз аксини топган”[3,60].

Ўзбек тили микротопонимларининг грамматик структураси умумтилшуносликнинг сўз ҳосил қилиш принципларига бўйсунди. Тошкент микротопонимлари шаклида грамматиканиннг ўзига хос хусусиятлари акс этирилган.

Топонимларнинг тузилиши ва ясалиш принциплари морфологик таркиби ва уларнинг типлари, ясовчи аффикслар, ясовчи элементга айланган айрим тарихий сўзлар ва уларнинг хусусияти, сўз ясовчи аффиксларининг ареали каби морфологик – синтактик масалалар топонимларнинг грамматик хусусиятларини ташкил этади.

Тошкент шаҳар топонимиясининг катта бир қисми содда топонимлардир. Содда топонимларни ясалишига кўра туб ва ясама атоқли отларга ажратиш мумкин. Туб топонимлар ўзақлардан иборат бўлиб, унинг юзага келиш тарихи жуда қадимийдир. Ясама ва қўшма топонимларга нисбатан туб топонимлар тилда ҳосил бўлиши жиҳатидан бирламчидир.

Туб номлар ясама ва қўшма топонимларнинг юзага келиши, ясалиши, ривожини учун асос, манба бўлиб хизмат қилади. Тепа, Қўрғон, Қум, Булок, Кўл, Обод, Ариқ, Сой, Бозор, Боғ, Ҳово, Бош, Ариқ, Водий, Масжид, Ота, Гузар, Йўл, Кўл, Сарой сингари туб отлар кўп. Бу турдаги турдош отлардан бир қанча қўшма ва ясама номлар ясалган.

Тошкент микротопонимларнинг кўплаб номлари бир ўзақли атоқли отларни ташкил этади:

1. Ўсимлик номлари: Чинор, Олма, Олча, Узум, Терак, Пахта, Сада, Ялпиз.
2. Атоқли шахс отлари: Ойбек, Айний, Бобур, Баҳодир ва бошқалар.
3. Нарса-буюм, воқеа-ҳодисаларнинг номлари: Кураш, Ихлос, Кошона, Ёркин, Илдам, Уфқ, Аския, Оқибат, Ёкут, Қўрғон, Истиклол, Эҳтиром, Бахт, Наво, Соҳил, Ширин, Тулпор, Адолат, Илгари, Паҳлавон, Зангори, Шош каби.
4. Ҳаракат ва ҳолатни, хусусиятни ёки муносабат билдирувчи номлар: Иттфок, Ҳаёт, Кураш, Қадам, Меҳнат, Тарбия, Қахрамон ва б.
5. Этник (яъни, бирор халқ ёки унинг маданиятига оид) номлар: Дўрмон, Тилов, Лабзак, Дархон ва шунга ўхшаш.

Одатда, сифатга хос сўзлар номларнинг ҳар хил сифат компонентларини аниқлаш учун ишлатилади. Жой номларининг номланишида сифатларнинг қўлланиши вазифаси ҳам шудир. Баъзида туб негизли сифатлар мустақил номларни номлашда ишлатилади: Аҳил, Кичик, Илдам, Ичкари, Баланд, Муҳим, Тор, Ширин, Тўғри каби. Келтирилган мисоллардан шуни аниқлаш мумкинки, туркий сўзлардаги туб сўз ҳеч қандай аниқловчи белгиларсиз, ўзига хос хусусиятлар билан ўзбек макро- ва микропонимларни ҳосил қилади.

Туб сўзларга аниқ сўз ҳосил қилувчи аффикслар (аниқловчи белгилар) қўшилиши билан ясама сўзлар (номлар) ҳосил бўлади. Ясама топонимлар туб сўзларнинг ясовчи аффиксларини қабул қилиб, ўзгарган кўринишидир. Уларнинг тузилишини ўрганиш бирмунча мураккаб, чунки, айрим жой номлари тилдаги ясама сўзлардан тузилган. Бир қанча ясама отлар ономастикада ўзак ва қўшимчалардан атоқли от ясалиши жараёнида ҳосил бўлган. Масалан: Олмазор, Пахтакор, Қумлок, Заргар, Шодлик, Учувчи, Тақачи, Аҳиллик, Ипакчи, Уйсоз, Ўрикзор, Қўрғонча, Қияли, Безакчилик, Гулистон ва ҳоказо. Ясама топонимлар ўзакка сўз ясовчи аффикслар қўшилиши натижасида ҳосил бўлади. Топонимлар ясалишида от ясовчи -лик, -чи, -кор, -гар, -лок, -чилик, -кент, истон, -ак, -зор, -соз; сифат ясовчи -ли каби аффикслар иштирок этади. Келтирилган аффикслар от, сон, сифатга қўшилиб жой номларини ифодалайди. Бу тарзда ясалишини топонимикага мослаш мумкин эмас. Чунки юқоридаги сингари қўшимчалар турдош отлар ҳам ясайди. Топонимнинг ўзаги бўлган сўзнинг, аввало, турдош от сифатида ясалганлиги ёки атоқли от тарзида юзага келганлигини назарда тутиш лозим.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, топонимлар туб ва ясама бўлиб, ясама топонимлар ясовчи элементлар, аффикслар ёрдамида вужудга келган топонимларни ташкил этади. Аффикслар ёрдамида ясалган жой номлари кўпчиликни ташкил қилади, уларнинг юзага келиши ясовчи аффикслар ва ўзакларнинг хусусиятлари билан боғлиқдир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримова Л. Ўзбек тилида топонимларнинг ўрганилиши. – Тошкент: Фан.-1982.-Б. 29.
2. Серебрянников Б.А. О методах изучения топонимических названий // Ж. В.Я. №6. – Москва, 1959.
3. Суперанский А.В. Типы и структура географических названий // Лингвистическая терминология и прикладная топонимика. - Москва, 1964. –С.60.